

Een oud verhaal steeds opnieuw bekeken

Ariela Netiv

Het verhaal van Leidens Ontzet wordt al 450 jaar opnieuw verteld. Dit jaar wordt daar een schepje bovenop gedaan. De artikelen in dit nummer gaan over het vieren en herdenken van Leidens Ontzet. Wie organiseerde de feestelijkheden? Wat weten we over de viering van Leidens Ontzet in het buitenland? Waarom lukte het de studenten in 1823 de viering van 3 oktober te redden? Waarom viert men zo'n lokaal feest überhaupt buiten ons land? Welk beeld geven de historische lezingen die door het Instituut Geschiedenis en de 3 October Vereniging georganiseerd worden? Wat vertelt een zeventiende-eeuws lied ons over het ontzet? Uit welke historische en archeologische bronnen kan geput worden voor het reconstrueren van de gebeurtenissen? ¹ Allemaal vragen over het herdenken van een serie gebeurtenissen van 450 jaar geleden.

Afgezien van de historische verhalen zijn er ook gedenktekens in de stad voor de helden van het beleg en ontzet. 'Helden' overigens tussen aanhalingstekens, want dat is een concept dat meer in de nationalistische negentiende eeuw thuishoort. Al in de zestiende eeuw verschenen de gedichten van Jan van Hout op de St. Jeroensbrug en het stadhuis. Deze herdenken in algemene zin het beleg. Het ontwerp voor het standbeeld voor Pieter van der Werf dateert uit 1874. Naast Van der Werf komen op de sokkel ook anderen voor: Jan van der Does, die de eed aflegt als aanvoerder van de stedelijke troepen, de uitval naar de Boshuizer schans en de dankdienst in de Pieterskerk met Van der Does, Van Hout en Boisot. Op het vierde paneel delen geuzen voedsel uit.

In de jaren hierna werden straten vernoemd naar deze helden. Bijvoorbeeld de Van der Werfstraat bij zijn oude woonhuis, de voormalige Marendorpse Achtergracht. Van der Does had de Doezastraat, de voormalige Koepoortgracht. Van Hout kreeg de Jan van Houtkade en Boisot de nabijgelegen Boisotkade. Van der Werf werd ook de naamgever van het Van der Werfpark, de voormalige Grote Ruïne. Bij de naamgeving van straten bij de Herenstraat zijn later aanvullende keuzes gemaakt. Magdalena Moons,

¹ Dat verhaal is onderdeel van het project *De sporen van 3 oktober*, waarin 3 October Vereniging, Leiden Kennisstad, de universiteit en andere onderwijsinstellingen en anderen samenwerken om de verhalen opnieuw te vertellen.

Leeuwken, Gerrit van der Laan, Andries Schot en Van Duivenbode kregen een straat. Oranje moest het doen met een Stadhouderslaan.

Op het monument van J.C. Altorf bij het Plantsoen dat in 1924 werd onthuld, staan Oranje, Boisot, Van der Does en Van Hout. Volgens P.J. Blok, die een rede hield bij de onthulling van het monument, vond men dat naast Van der Werf ook anderen de eer van het ontzet verdienden.² Het laatste kunstwerk in de stad dat aan 3 oktober werd gewijd, een beeld van Oscar Wenkebach bij station Lammenschans, eert Cornelis Joppensz. als vermeend vinder van de hutspot. Het past, als ereteken voor een 'gewone' Leidenaar, goed bij de democratisering van de jaren 1960, de periode waarin het geplaatst werd. Een deel van deze heren en een dame wordt nog altijd ruim geëerd, maar van anderen zullen de meeste feestvierders nu geen idee meer hebben. Wie kent Andries Allertsz. en Mees Haviksz. nog? Waarom ontbreekt De Noyelles, die de stad tijdens het eerste beleg verdedigde en deel uitmaakte van het leger dat Leiden ontzette?

Wie herdacht wordt hangt niet alleen af van de personen zelf en hun daden tijdens en na de belegering van Leiden. Ook eventuele nakomelingen en een band met de stad dan wel een plek in het bestuur spelen een rol. De plaats op de sociale ladder lijkt ook van belang. De blinde vlekken van historici voor bepaalde groepen, bijvoorbeeld vrouwen, spelen mee. En natuurlijk kan een historisch verhaal niet verteld of geverifieerd worden zonder bronnen.

Over Leidens Ontzet is heel veel bronmateriaal beschikbaar. Uit de tijd van het conflict zelf, maar ook uit al die 450 jaren herdenken en vieren. Een deel van de bronnen is ontstaan als onderdeel van de gebeurtenissen zelf en ook zo bewaard gebleven: documenten van het stadsbestuur, brieven, kaarten, etc. Een ander deel is bewust verzameld of gecreëerd om een beeld te schetsen van het verleden. Als een bron beschikbaar is, is het soms nog wachten op de historicus die er een historische vraag aan stelt. Denk aan liederen, schilderijen en toneelstukken, die vaak in eerste instantie meer kunsthistorisch of literair bekeken zijn. Een historische bron kan op allerlei manieren meer of minder toegankelijk zijn. Hij kan zich in een privéverzameling of juist in een openbare collectie bevinden. Hij kan wel of niet online staan. Een omschrijving in een catalogus of inventaris kan goed of slecht aangeven wat er allemaal in te vinden is. Een index kan gegevens die diep in de bron verborgen liggen makkelijk vindbaar maken. Maar omdat de maker van een index altijd een keus maakt ten aanzien van welke gegevens

² *Leidsch Dagblad*, 4 oktober 1924, 7.

hij opneemt, kunnen zaken die niet geïndexeerd zijn maar wel in de bron voorkomen over het hoofd gezien worden. Nieuwe technische mogelijkheden maken voorheen onzichtbare teksten weer leesbaar. Dat laatste speelde een rol bij het verhaal van Magdalena Moons, waarover hieronder meer.

In de geschiedschrijving over het Leids Ontzet zijn heel duidelijke voorbeelden te vinden van de beschikbaarheid van bronnen. Laten we eens een paar gevallen onder de loep nemen. Allereerst Pieter van der Werf. Hij werd in mei 1573 bij een tussentijdse benoeming burgemeester van Leiden. In november 1573 werden zijn collega-burgemeesters vervangen, maar Van der Werf behield zijn functie.³ Het eerste beleg was inmiddels begonnen. Voorafgaand aan dit beleg ondernam Van der Werf risicovolle tochten om geld in te zamelen voor de prins van Oranje. Ondanks dat hij na het ontzet erkenning kreeg, bijvoorbeeld in de vorm van een gouden penning, was hij er op gebrand om zijn reputatie verder op te poetsen. Dit kwam met name doordat hij, net als zijn medeburgemeesters, direct na het ontzet ontslagen werd. Zijn dochter Clara trouwde met Bartholomeus Jansz. van Assendelft, een goud- en zilversmid. De eerste twee zonen van het koppel werden naar hem vernoemd: Pieter en Adriaan.⁴ Van der Werfs dochter Geertruid trouwde met Bartholomeus Willemsz. van Assendelft, een houtkoper.⁵ De familie Van Assendelft bezat zowel voorwerpen (o.a. de penning) als door Pieter van der Werf bijeengebrachte papieren die van generatie op generatie werden doorgegeven. De familie hield de herinnering aan Pieter levend.⁶ Hij is een mooi voorbeeld van iemand die een band had met de stad, met een plek in het bestuur na het beleg en nakomelingen die zijn reputatie beschermden. Daarnaast zorgde hij ook zelf voor bronnen om zijn heldendom te staven.

Jan van Hout, de standvastige stadssecretaris, is altijd in beeld geweest bij de herdenking van Leidens Ontzet. Van Hout schreef niet alleen zelf over beleg en ontzet, omdat hij nog tot 1609 stadssecretaris was verkeerde hij ook in een prima positie om de geschiedschrijving over Leidens Ontzet te

³ Jori Zijlmans, *Leidens ontzet, vrijheidsstrijd en volksfeest* (Leiden 2011) 134.

⁴ <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=237>, geraadpleegd 27 februari 2024.

⁵ <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=6602>, geraadpleegd 27 februari 2024.

⁶ Frans Grijzenhout, *“Tot eene altoos duurende gedachtenisse”: De nalatenschap van Pieter Adriaensz. Van der Werf* (Leiden 2018).

beïnvloeden. Zijn neef Jan Jansz. Orlers stond in zijn geschiedschrijving uitgebreid stil bij het ontzet. Van Hout was ook degene die de stadsarchieven opnieuw ordende en uitbreidde. Van deze archieven maakten Robert Fruin en Blok veel gebruik. Opvallend zijn twee omissies: zowel de vroedschapsboeken als de gerechtsdagboeken voor het beleg ontbreken. Daarnaast zijn er stukken over het beleg uit het stadsarchief ontvreemd. Die stukken gaan vooral over de financiering en de verdediging in 1573 en 1574. Deze stukken kwamen in 1957 via een lange omweg (onder andere Barcelona en Genua) terug in Leiden: de collectie Ramazzotti.⁷ Voor beide gaten in het stadsarchief is Van Hout de eerste ‘verdachte’. Stond er iets in de notulen wat hij, of een van de burgemeesters, niet bij het nageslacht bekend wilde laten worden? Of waren ze politiek te brisant?⁸ In ieder geval was ook Jan iemand die een band met de stad had, de bestuurlijke bronnen beheerde, zelf over de gebeurtenissen schreef en familie en vrienden (Van der Does o.a.) had die zijn prestaties memoreerden.⁹

Jan van der Does is zowel op het standbeeld van Van der Werf als op het monument bij het Plantsoen te vinden. Hij was een van de hoofdmannen van de schutterij en had de leiding over de verdediging van de stad na de dood van Andries Allertsz. Na de dood van Van Bronkhorst was hij ook de commissaris van Oranje. Net als Jan van Hout was hij in de jaren na het beleg betrokken bij het bestuur van de universiteit en het Hoogheemraadschap Rijnland. Ook was hij, net als Van Hout, een literator die zelf schreef over de gebeurtenissen die hij had meegemaakt. Nog geen half jaar na het beleg publiceerde hij, met hulp van Van Hout, de *Odae Lugdunenses of Leidse Oden*. In deze oden staat een aantal verhalen over het beleg: de wankelmoedigheid van Van der Werf in september 1574, de felheid van zijn vriend Jan van Hout en de historie van de postduiven van Van Duivenbode. Ook de gesneuvelden, Andries Allertsz., Leeuwken en Mees Haviksz. komen hierin voor.¹⁰ Maar al mocht hij dan zelf over het beleg geschreven hebben, hij merkte ook op dat hij het aantrekken van Scaliger voor de universiteit belangrijker vond dan zijn

⁷ De collectie Ramazzotti wordt in 2024 door Erfgoed Leiden en Omstreken gedigitaliseerd en getranscribeerd.

⁸ Ariela Netiv en Chrystel Brandenburg, *(Mooier dan) de werkelijkeheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem* (Leiden 2012) 10-15, 24-27.

⁹ Onder meer neef Jan Jansz. Orlers in zijn *Beschrijvinge der Stadt Leyden* (Leiden 1641) en Jan van der Does, zie hierna.

¹⁰ C.L. Heesakkers, ‘Janus Dousa, dichter van Leidens beleg en ontzet’, *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 110.

optreden tijdens het beleg.¹¹ Misschien is zijn positie, met wat meer afstand tot Leiden, samen met zijn eigen opvatting dat hij andere verdiensten had, de reden dat hij tegenwoordig minder prominent herdacht wordt?

Het allermooiste voorbeeld van nieuwe technologie die een oud verhaal in nieuw perspectief zet is de vondst door Els Kloek van het huwelijk tussen Magdalena Moons en Valdès. Het verhaal dat een Leidse dame Valdès had bewogen zijn aanval uit te stellen dateert van vlak na het beleg. In de zeventiende eeuw werd zij geïdentificeerd als Magdalena Moons. Fruin schoof het verhaal terzijde. Als een echte negentiende-eeuwse historicus ging hij uit van de archieven. Die werden nu eenmaal minder vaak door vrouwen geschreven. Els Kloek toonde met *hyperspectral imaging*¹² aan dat een doorgehaald stuk tekst in de huwelijksvoorwaarden van Moons met Willem de Bye vermeldde dat zij de weduwe was van Valdès.¹³

Waar Moons nog volop voorkomt in de verhalen die in de eenentwintigste eeuw rond herdenking en viering verteld worden, komen anderen er bekaaid van af. Dirk van Bronkhorst bijvoorbeeld, was waarschijnlijk bij toeval in Leiden bij de start van het tweede beleg. Oranje benoemde hem tot zijn commissaris om leiding te geven aan de verdediging. Op 6 september 1574 overleed hij aan de pest. Hoewel uit onder meer de aflezingsboeken van Leiden en de gedichten van Van der Does op te maken valt dat Dirk van Bronkhorst de stad standvastig verdedigde, was hij geen Leidenaar. Hij had geen nakomelingen in de stad die de herinnering aan hem levend hielden. Bovendien was hij nog voor de triomf van 3 oktober overleden.¹⁴ Hij werd nog wel gememoreerd bij de herdenkingen van 1874

¹¹Anton van der Lem, 'Does, Jan van der, heer van Noordwijk'.

<https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/D/Pages/doesianvander.aspx>, geraadpleegd 27 februari 2024.

¹²*Hyperspectral imaging* verzamelt en verwerkt informatie uit het hele elektromagnetische spectrum. Het doel is om het spectrum te verkrijgen van iedere pixel in een beeld om zo objecten te vinden, materialen te identificeren of processen te detecteren. https://en.wikipedia.org/wiki/Hyperspectral_imaging, geraadpleegd 27 februari 2024.

¹³Persbericht NWO-Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Nationaal Archief.

<https://web.archive.org/web/20071017052118/http://inghist.nl/Nieuws/Actueel/20071004LeidensOntzet>, geraadpleegd 27 februari 2024.

¹⁴'Bronkhorst, Dirk van'

<https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/B/Pages/bronkhorstdirk.aspx>, geraadpleegd 27 februari 2024.

en 1924. Maar hoewel het beleg hem zijn leven kostte, werd hij nooit een held als Van der Werf, Van Hout en Van der Does.¹⁵

Louis de Boisot, de aanvoerder van het Geuzenleger dat Leiden bevrijdde, was een Brabantse edelman. Hij sneuvelde in 1576 vlak voor de bevrijding van Zierikzee. Hoewel hij op de gedenktekens in het Van der Werfspark en het Plantsoen staat en er een straat naar hem vernoemd is, is de aandacht voor de Geuzen bij de herdenking tegenwoordig niet op specifieke individuen gericht. In literaire en historische werken heeft Boisot zijn plek, maar hij komt nauwelijks in de Leidse archieven voor. Boisot had geen nakomelingen en ook geen Leidse connecties om de herinnering aan hem in de stad levend te houden. Zijn weduwe ging terug naar het katholieke geloof en hertrouwde met een Franse edelman.¹⁶

Een andere geus die meedeed aan de bevrijding van Leiden en die wel Leidse connecties had, lijkt helemaal vergeten.¹⁷ Arend van Duivenvoorde, heer van Wassenaar, stond bekend als ‘Arend de watergeus’. Arend kwam weliswaar uit een Utrechtse familie, maar zijn oom liet het landgoed Duivenvoorde in Voorschoten aan hem na. De familie bezat ook huizen in Leiden. Arend was een van de edelen die het smeekschrift ondertekende. Hij werd veroordeeld door de Bloedraad en vertrok naar Emden en later naar Engeland. Voor zijn vertrek liet hij een kist met waardepapieren achter in een huis op de Papengracht. Hij sloot zich aan bij Lumey en was aanwezig bij de inname van Den Briel in april 1572. Na zijn benoeming tot kolonel door Oranje kwam hij terug naar Leiden om zijn waardepapieren op te halen. Jan van Hout was getuige van het ophalen van de papieren in het sterfhuis van zijn oom, het in beslag genomen Witte Nonnenklooster, nu Academiegebouw.¹⁸ Van Duivenvoorde trouwde in oktober 1573 ook met de kleindochter van zijn zuster Theodora, Theodora van Scherpenzeel. Het stel ging wonen op de Pieterskerkgracht en later op de Breestraat. Na het beleg was Arend veel op reis voor de strijd, tot de komst van de graaf van Leicester in 1585. Pas eind 1599 kon hij zich definitief op Duivenvoorde vestigen, omdat er een rechtszaak over het testament van zijn oom was ontstaan. Hij

¹⁵ *Leidsch Dagblad*, 4 oktober 1924, 5.

¹⁶ T. van Gent, ‘Admiraal Louis de Boisot (ca. 1530-1576) ‘Bedwinger van Middelburg en redder van Leiden’’, *Leids Jaarboekje* 104 (Leiden 2012) 6-29.

¹⁷ <https://www.canonvanvoorschoten.nl/monumenten-5.html>, geraadpleegd 27 februari 2024.

¹⁸ Erfgoed Leiden en Omstreken, Oud Rechterlijk Archief (ORA) inv.nr. 43A Minuutakten van Jan van Hout fol. 22v, 13 mei 1573.

overleed begin 1600.¹⁹ Arend liet geen literair werk na en behoorde ook niet tot het stadsbestuur of de kring rond Van Hout en Van der Does. Ook een andere edelman die deelnam aan de verdediging van Leiden, Jan van Duivenvoorde, heer van Warmond, wordt bij de huidige herdenkingen niet genoemd. Misschien staan zij als regionale edelen te ver van de Leidse bevolking, niet alleen sociaal maar ook geografisch?

Dat Noyelles vergeten raakte lijkt logischer. Van oktober 1573 tot april 1574 was de verdediging van Leiden in handen van George de Montigny, heer van Noyelles, een Zuid-Nederlandse edelman die door Oranje met deze taak belast was. Hij lag overhoop met drie van de vier burgemeesters. In een brief aan Oranje meldde hij dat zij wat hem betreft opgehangen konden worden. De stadsbestuurders ontteden zich dan ook van hem, mede vanwege zijn drankzucht en losbandigheid. Bij het ontzet van Leiden was hij kolonel van een regiment Franse en Waalse soldaten. In 1576 verzoende hij zich ook nog eens met de Spaanse koning.²⁰ Hij komt niet voor op de stedelijke gedenktekens, wat gezien zijn historie met de burgemeesters en de overstap naar de andere kant begrijpelijk is. De huurlingen die samen met de schutterij de stad verdedigden tijdens het eerste beleg worden ook niet herdacht. De stad was ook over hen niet tevreden, vanwege drinkgelagen, de hoge kosten van inkwartiering en de problemen die daarmee gepaard gingen. Een mooi voorbeeld van gedoe met de soldaten is te vinden in de collectie Ramazzotti: een memorie van Noyelles aan de magistraat om een strafverordening voor handtastelijkheden tussen garnizoen en burgerij in te stellen van 27 augustus 1573.²¹

Dat anderen min of meer in de vergetelheid raakten is minder goed te begrijpen. Gerrit van der Laan en Andries Schot werden in ieder geval nog geëerd met een straat. Gerrit van der Laan was de aanvoerder van een groep vrijbuiters die aan het begin van het tweede beleg, eind mei 1574, naar Leiden vluchtte. Hij speelde een rol bij de uitval naar de Boshuizer schans in juli

¹⁹ Familiestichting van Wassenaer.

<http://wassenaer.net/index.php/familieleden/41-arent-van-wassenaer-ende-duivenvoorde-de-watergeus-1528-1600>, geraadpleegd 27 februari 2024.

²⁰ Anton van der Lem, 'Noyelles, Georges de'.

<https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/N/Pages/noyellesgeorgede.aspx>, geraadpleegd 27 februari 2024.

²¹ Erfgoed Leiden en Omstreken, Collectie Ramazzotti, inv.nr. 7.

1574.²² Andries Schot was, behalve aanvoerder van een schuttersvendel, ook nauw betrokken bij de financiële administratie van de in beslag genomen kerkelijke goederen en de financiering van de universiteit. Hij komt uitgebreid in de archieven voor omdat hij voor het stadsbestuur werkte. Andere aanvoerders van de schutterij hadden niet zo'n functie. Zij komen wel voor in de gedichten van Van der Does en de geschiedschrijving van Orlers, maar over henzelf was niet zo veel bekend. Soms dook een van hen bij toeval op in een ander onderzoeksveld. Zo schreef Jeremy Bangs een artikel over Willem Andriesz. de Raet, een tapijtwever die ook een voorman van de schutterij was. Maar dat artikel had De Raet waarschijnlijk te danken aan het feit dat Bangs een groot deel van het zestiende-eeuwse archief van Leiden doornam op zoek naar ambachtslieden.²³

Twee Leidenaren die sneuvelden in de gevechten waren Mees Havicksz. en Andries Allertsz. Mees Havicksz. was een tinnegieter die een schuttersvendel leidde en werd doodgeschoten bij de uitval naar de Boshuizer schans. Andries Allertsz., een bemiddeld appelkoper en eigenaar van een schermeschool, was door de Staten van Holland op 15 oktober 1573 benoemd tot hopman en kapitein. Hij sneuvelde bij een uitval naar Alphen aan de Rijn in de nacht van 26 op 27 mei 1574. Inmiddels is er eindelijk een uitgebreid artikel over hem gepubliceerd door Ben van Velthoven in het Leids jaarboekje van 2022.²⁴

De publicatie van dit artikel over Andries Allertsz. is vergemakkelijkt door het beter beschikbaar komen van zestiende-eeuwse bronnen. Sinds enkele jaren runt een vrijwilligersgroep, waar ook de universiteit bij betrokken is, voor Erfgoed Leiden het project Historisch Leiden in Kaart.²⁵ Ze spitten vele zestiende-eeuwse bronnen door op personen en percelen. Ze zetten de percelen op de kaart en koppelen de persoonsnamen uit de bronnen, waar mogelijk, aan een gestandaardiseerde persoon. Zo zijn gegevens over een bepaalde persoon, een bepaald pand of een bepaalde familie te vinden. De

²² Ingrid W.L. Moerman, 'Korte kroniek van Leiden en omstreken, oktober 1573-oktober 1574', *Leids Jaarboekje* 66 (Leiden 1974) 4; H.A. van Oerle, de rol van de schansen bij het beleg 1572-1574, *ibid.*, 42, 47.

²³ Jeremy D. Bangs, 'De tapijtwever Willem Andriesz. de Raet als kapitein van de Leidse schutterij', *Leids Jaarboekje* 66 (Leiden 1974) 161-170.

²⁴ Ben van Velthoven, 'Mr. Andries Allertsz., de appelkoper die zijn leven gaf voor het ontzet van Leiden', *Leids Jaarboekje* 114 (Leiden 2022) 43-61.

²⁵ Werkgroep Historisch Leiden in kaart, <https://historischleideninkaart.nl/>, geraadpleegd 27 februari 2024.

gebruikte bronnen zijn al jaren beschikbaar, sommige zelfs online en soms zelfs voorzien van een index. Maar door de systematiek van Historisch Leiden in Kaart is het nu mogelijk om, zonder zelf meters aan bronnen door te lezen, informatie over een bepaald persoon of perceel in die bronnen te vinden. Hopelijk zal het werk van deze vrijwilligers een nieuwe impuls geven aan het vertellen van de verhalen over het beleg en ontzet van Leiden.

Conclusie mag zijn dat het gebrek aan herdenking van individuen inderdaad vaak samenhangt met zaken als een geen of een zwakkere band hebben met de stad en haar bestuur (Noyelles, Van Bronkhorst, Boisot en de beide Duivenvoordes). Ook het niet tot de elite behoren of vrouw zijn, gecombineerd met minder toegankelijke bronnen (Moons, Allertsz., Haviksz., de Raet) zorgt voor blinde vlekken. Actieve nakomelingen (Van der Werf) of eigen geschriften (Doeza en Van Hout) beïnvloeden de kans op herdenken positief. Sommige groepen, zoals de huursoldaten tijdens het eerste beleg en de geuzenkapteins tijdens het ontzet, de gewone mannen en vrouwen die de belegeringen doorstonden, kunnen misschien door de betere toegang tot bronnen ook nog als individu aan het verhaal worden toegevoegd. Over Mees Haviksz. is nog altijd geen artikel geschreven. En misschien is er straks in de nieuwbouw die overal in Leiden gepleegd wordt ruimte voor een Andries Allertsz.straat, een Willem Andriesz. de Raetkade en een Mees Haviksz.plein!